

A. I. S z m i r n y i c k i j: Szravnitel'no-isztoricseszki j metod i opredelenie jazukogo rodstva [Az összehasonlító-történeti módszer és a nyelvi rokonság meghatározása]. Izdatel'sztvo Moszkovszkogo Universziteta 1955, 57 l. (Ismeretli: Juhász József.

A.I.SZMIRNYICKIJ ismertetendő füzet a moszkvai egyetem általános és történeti-összehasonlító nyelvészeti tanszékén szerkesztett nyelvészeti füzetek között jelent meg. Ennek a sorozatnak, mint ismeretes, az a rendeltetése, hogy lehetőleg a szovjet nyelvészek zömének állásfoglalását tükröző segédeszközket nyújtson az egyetemi ifjuságnak (vö. NyIK. V, 90). SZMIRNYICKIJ is erre törekedett szóban forgó füzetében.

Az összehasonlító-történeti módszer fogalmának tisztázása céljából a szerző felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy ez a sajátos kutatómódszer nem azonos a nyelvek összehasonlító-történeti vizsgálatával.

Egy-egy nyelvcsalád tagjainak összehasonlító-történeti vizsgálata többféle feladat megoldására vállalkozhat. Ilyenek: az illető nyelvek eredetének tisztázása; a közöttük levő történeti összefüggések meghatározása; a párhuzamos fejlődések, illetve eltérések okainak kutatása; a nyelvek közötti hatások és kölcsönhatások körülményeinek felderítése stb. Ennek megfelelően az ilyen vizsgálat különféle sajátos kutatómódszereket alkalmaz, egyebek között például az összehasonlító-leíró (egybevető) módszert is. Az összehasonlító-történeti módszer is ezek közé tartozik, mégpedig az egyik legfontosabbként.

Az összehasonlító-történeti módszer tulajdonképpen tudományos eljárás a régi, nyelvemlékekben nem rögzített nyelvi tények rekonstruálására, kikövetkeztetésére olyan módon, hogy két vagy több nyelv későbbi, nyelvemlékekben megőrzött vagy a mai használatban meglevő és egymásnak materiálisan megfelelő tényeit megfelelő rendszerességgel összehasonlítjuk. A rekonstruálás szükségességéhez már az összehasonlító-leíró módszerű vizsgálat is elvezet, de régi nyelvi tények tudományos kikövetkeztetését csak az összehasonlító-történeti módszer alkalmazása teszi lehetővé. A rekonstruálás persze nem öncél, hanem eszköz a vizsgált nyelvek közötti összefüggések tisztázására, illetve előfeltétel az egyes nyelvek bizonyos jelenségeinek megértéséhez. Természetesen az összehasonlító-történeti módszer segítségével sem lehetséges egy letűnt nyelvi rendszer teljes rekonstruálása, sőt a nyelv egyes területei - szókészlet, nyelvtani rendszer - sem egyforma sikerrel rekonstruálhatók. De a kikövetkeztetett nyelvi tények közötti

kapcsolatok megállapítása útján következtetni lehet magára a rendszerre is.

Az összehasonlító-történeti módszer alkalmazásának az a legáltalánosabb feltétele, hogy a vizsgált nyelvekben legyenek genetikusan azonos nyelvi egységek, vagyis olyan elemek, amelyek ugyanabból a nyelvi egységből sarjadtak, és annak az egységnek a nyelvenként eltérő fejleményei. A genetikus azonosság tehát nem jelent a későbbi nyelvállapotban teljes minőségi azonosságot.

A vizsgált nyelvi egységek genetikus azonosságának követelménye nem annyit jelent, hogy az összehasonlító-történeti módszer kizárólag rokon nyelvek viszonyának kutatására alkalmas. Azonos eredetű nyelvi elemek nem rokon nyelvekben is előfordulnak. Ilyen esetekben szintén sikerrel alkalmazható az összehasonlító-történeti módszer. A legnagyobb jelentősége természetesen mégiscsak a rokon nyelvek vizsgálatában van.

A nyelvrokonság problémájának tisztázása céljából a szerző két kérdést vizsgál részletesebben: az egyes nyelvek r o k o n s á g á n a k kérdését, és bizonyos nyelveknek nem rokonságon alapuló h a s o n l ó s á g a kérdését.

Megállapítja, hogy rokon nyelveknek azok tekinthetők, amelyek azonos eredetűek, és a fejlődés folyamán - bármennyire eltávolodtak is egymástól - megőrizték történeti azonosságukat. Történeti azonosságról akkor beszélhetünk, ha a nyelv lényegében ugyanaz maradt minden egymást követő, illetve felváltó nemzedék használatában, vagyis nem szakadt meg használatának folyamatossága és hagyománya. A nyelvek genetikus azonosságának fogalma nem zárja ki, hogy az alapnyelv rendszerén belül bizonyos ingadozásokat, változatokat, egymástól akár jelentősen is eltérő nyelvjárásokat tételezzünk fel. A genetikus azonosság itt a nyelvi rendszerre értendő, mert nem lehet szó minden egyes nyelvi elem alapnyelvi azonosságáról.

A nyelvek hasonlósága önmagában még nem bizonyítéka a rokonságnak, mert bizonyos hasonlóság kölcsönzés vagy párhuzamos fejlődés útján is létrejöhethet. A rokonságon alapuló hasonlóság azonban lényegesen különbözik a más úton létrejött hasonlóságtól. Ennek az a magyarázata, hogy az alapszókincs és a nyelvtani rendszer tartósan ellenáll a külső hatásoknak, és csak igen lassan változik. A rokon nyelvek hasonló (közös) elemei természetesen tulajdonképpen erről a két területről valók. Az összehasonlító-történeti módszer segítségével elkülöníthetjük a rokonságon alapuló hasonlóságot a más eredetűtől, vagyis megállapíthatjuk, hogy rokon nyelvekkel van-e dolgunk. Ez igen fontos, mert ettől függően a továbbiak során rendszeresebben és határozottabban folytathatjuk a kutatást.

Genetikusan azonos egységek a nyelv rendszerén belül nemcsak szavak vagy nyelvtani alakok lehetnek, hanem a morfémák, sőt a hangállomány elemei, a hangok is. A hangok közötti megfelelések megállapítása, illetve kikövetkeztetése végett azonban nem hasonlíthatjuk össze a hangokat önmagukban. A hangok történeti összehasonlítása csak közvetve, vagyis jelentést hordozó nyelvi egységek összehasonlításával lehetséges. Az összehasonlító-történeti módszerben az összehasonlítás leggyakoribb egysége a morféma, mert a jelentést hordozó egységek között a morfémában érvényesül a legteljesebb mértékben és a legkövetkezetesebben az az elv, hogy a hangalak és a jelentés kapcsolata konvencionális, motiválatlan. Ez egyébként a kikövetkeztetésnek is elvi alapja. A morfémák azonban szavakban szerepelnek, ezért az összehasonlítás megfelelő szavak kikeresésével és vizsgálatával kezdődik. Ennek alapja az azonosság vagy a hasonlóság, mégpedig az alaki (azaz külső) és a jelentésbeli (azaz belső) azonosság vagy hasonlóság egyaránt. A jelentés oldaláról való kiindulás gyakoribb és természetesebb, mert a hangalaki megfelelés előzetes ismeretének hiányában igen nehéz elindulni. A jelentés felől elindulva könnyebb megközelíteni a problémát, mert egy-egy szóhoz aránylag könnyű a jelentés szempontjából megfelelő szót találni valamely más nyelvben. Az így összeszedett szópárok, illetve szócsoportok összevetése alapján megállapítható, van-e olyan összefüggés a vizsgált szavak között, amelyet hasonlóságnak ítélhetünk. Ha van, akkor az összehasonlítást folytatni kell. Ha szabályszerű megfeleléseket találunk, elvethetjük a véletlen azonosság gyanúját. A hangoknak nem a hasonlósága, hanem szabályszerű megfelelése az igazán meggyőző érv. A megállapított szabályszerű megfeleléseknek hangtaniilag megokolhatónak kell lenniük. Amikor ilyen módon sikerül eléggé tisztázni a hangtani megfeleléseket, akkor már a továbbiakban ezek lehetőséget nyújtanak egyéb szavak összehasonlítására is, olyanokéra, amelyeknek a jelentése távolabb áll egymástól. Ez utóbbi esetben aztán jelentéstani magyarázatra van szükség. A jelentéstani elemzésnek nem szabad megelégednie általános és pusztán elméleti érvekkel; okvetlenül figyelembe kell vennie az egyes nyelvekben megfigyelt jelenségek kialakulásának konkrét társadalomtörténeti stb. körülményeit. A szavak közötti jelentéstani viszonyok megállapításakor figyelembe veendő a szavak szótani és alaktani felépítése is.

Az összehasonlító-történeti módszer alkalmazásából következik, hogy a vizsgált nyelvi jelenségeket egytől-egyig alá kell vetnünk f o n o m o r f o l ó g i a i elemzésnek. Ezt két körülmény parancsolja. Az egyik az, hogy egyes nyelvekben egy másik nyelv egy bizonyos hangjának néha egyszerre több hang is megfelel. A másik körülmény az, hogy a szótani és alaktani elemzéshez - enélkül képtelenség a szavak pontos összehasonlítása - okvetlenül számba kell venni a morfémák hangalaki variációit. A fonomorfológiai elemzésnek az a célja, hogy földerítse a különféle képzett alakokban található alaktani elemek párhuzamos hangtani tényeit és jelentéstani összefüggéseit. E párhuzam annyit jelent, hogy bizonyos hang-

váltakozás a megfelelő esetekben nem különböző morféákat különböztet meg, hanem csak egy morféma változatait. Az ilyen hangváltakozások körülményeinek kiderítése lehetővé teszi, hogy kikövetkeztessük a vizsgált alaktani elemek fejlődésének korábbi fázisait. A fonomorfológiai módszerrel nyert következtetések megerősíthetők és ki is egészíthetők az összehasonlító-történeti módszerrel elért eredményeket. A fonomorfológiai elemzés a rekonstruálásnak egy másik módszere, amely párhuzamosan alkalmazható az összehasonlító-történeti módszerrel. A kettő között az a fő különbség, hogy az összehasonlító-történeti módszer különböző nyelvek tényeinek összehasonlítására való, a fonomorfológiai elemzés viszont egy nyelv bizonyos jelenségeinek vizsgálatára alkalmas.

Az összehasonlító-történeti módszerrel elsősorban morféákat rekonstruálnak (variánsaikban), de nemcsak egyes morféákat. Idiomatikus felépítésű összetett képződményeket is rekonstruálhatunk önálló egységként. A produktív módon képzett alakok morféáinak rekonstruálása a funkcionális és szerkezeti tulajdonságok figyelembevételével történik; itt tehát bizonyos alaktani típusokat és alaktani kategóriákat lehet kikövetkeztetni. Az utóbbiból viszont már a mondatokra vonatkozó következtetések is levonhatók. Ezenkívül a morféák rekonstruálása a hangállomány rekonstruálását is lehetővé teszi. Ennek az az előfeltétele, hogy pontosan megkülönböztessük a rokonságon alapuló azonosságot a kölcsönzésen vagy egyéb külső körülményen alapuló rokonságtól. Mindenesetre figyelembe kell vennünk az alábbiakat.

1) Bizonyos nyelvi egységek eredendő azonossága esetén ezek az egységek nemcsak hangalakilag és jelentésbelileg estek egybe, hanem alaktani jellegük tekintetében is. A kölcsönzések-nél igen gyakran más összefüggést figyelhetünk meg: valamely nyelvi egység alaktani szerkezete az egyik nyelvben eredetinek vagy ősiinek tekinthető, a másokban viszont nem.

2) Az eredetileg közös nyelvi elemeknek nemcsak az az ismervük, hogy az adott nyelvcsalád tagjainak mindegyikében vagy többségében megtalálhatók, hanem az is, hogy többé-kevésbé azonos típusúak.

3) Az ősi eredetű tömorfémák többnyire az alapszókincshez tartozó szavakban maradtak fenn. Ha e tövek mai állapotukban különféle alaktani vagy jelentéstani eltéréseket mutatnak az egyes nyelvekben, az éppen ősi voltukat bizonyítja.

4) A szóképző morféákra is áll az a megállapítás, hogy ha az alapszókincsben, egyszersmind egymástól távolieső képzésekben használatosak, ez fontos érv ősi eredetük mellett. A nyelvtani affixumok körében rendkívül ritka jelenség a kölcsönzés. A nyelvtani affixumok genetikusan azonossága rendszerint rokonságon alapul, ezért ez az egyik fontos bizonyítéka a nyelvek közötti rokonságnak.

5) Rokon nyelvekben a szavak alkatában és szerkezetében mutatkozó eltérések további szavak vagy alakok vizsgálata során megfelelésnek bizonyulhatnak. A teljes szavak eredetisége tehát nem valamely másnyelvi szóval való egybeeséssel (megfeleléssel) bizonyítható, hanem a szót alkotó morféma kölcsönös viszonyának jellegével.

6) A szabályos hangmegfelelés csak akkor szól az összehasonlított nyelvek rokonsága mellett, ha a nyelv rendszeréhez tartozó (vagy a multban ilyenként kimutatható) nyelvi egységekben észlelhetjük, vagyis olyan egységekben, amelyek a nyelvvel mint teljes rendszerrel együtt öröklődtek nemzedékről nemzedékre.

A megfeleléseknek nem a mennyisége, hanem a szabályossága a döntő.

Az itt csak vázlatosan s a gazdag szemléltető anyag nélkül ismertetett gondolatmenetnek a tanulságait összefoglalva a szerző hangoztatja, hogy a nyelvek ősi állapotának rekonstruálására az összehasonlító-történeti módszer sem ad korlátlan lehetőséget. Az alapnyelvet (ha nem maradt fenn írásos emlékekben) nem lehet teljes egészében rekonstruálni, mert sem a törmorféma, sem az affixumok nem maradtak fenn hiánytalanul. Másrészt a szavaknak morfémaakra való tagolása is gyakran bajos dolog. Minél kisebb morfémaokról van szó ugyanis, annál inkább valószínű a véletlen azonosság vagy hasonlóság. Azonfelül a morféma szintén változó, fejlődő egységek. Ez a tény elengedhetetlenül szükségessé teszi a változások időbeli egymásutánjának, sorrendjének meghatározását. Ha ugyanis egy sikra vetítjük a kielemezett alakokat, meghamisítjuk a valóságot. A kronológia megállapítása nehéz feladatok elé állítja a kutatót. Rendszerint csak viszonylagos időrendet sikerül megállapítani, azt is főként olyankor, amikor a vizsgált jelenségek között szoros összefüggés van (például a hangtanban). E nehézségeknek azonban nem szabad elriáztatniuk a kutatót. Meg kell keresni a problémák megoldásának egyéb járható utjait. A nyelvet beszélő nép történetének elmélyültebb kutatása, a nyelvészek és a régészek szervezettebb és intenzívebb együttműködése s nem utolsósorban az összehasonlító-történeti módszer további tökéletesítése révén sok, ma még tisztázatlan probléma is megoldhatóvá válhat.